

JÓZEF BINNEBESEL

Śmierć i umieranie w doświadczeniu nauczycieli i uczniów

Death and Dying Experienced by Teachers and Pupils

Wydział Nauk Pedagogicznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Streszczenie

Wprowadzenie. Przeprowadzone badania pokazują, jak śmierć jest postrzegana przez nauczycieli, studentów i uczniów.

Cel pracy. Przedstawienie sposobu reakcji badanych na doświadczanie śmierci w sytuacji związanej z hipotetycznym wystąpieniem śmierci kolegi, studenta.

Materiał i metody. Badaniu przez dobór nieprobabilistyczny poddano 1278 osób, w tym 458 studentów kierunków pedagogicznych i nauczycielskich na studiach magisterskich ciągłych 5-letnich i magisterskich uzupełniających po licencjacie oraz 282 nauczycieli wszystkich typów szkół i wykładowców szkół wyższych oraz 538 uczniów. Badania zostały przeprowadzone w ramach projektu badawczego, poświęconego postrzeganiu choroby nowotworowej i śmierci w środowisku edukacyjnym.

Wyniki. Analiza wyników badań ukazała przede wszystkim brak profesjonalnego przygotowania nauczycieli, pedagogów i psychologów szkolnych do sprostania sytuacjom kryzysowym związanym z zaistnieniem śmierci, choroby terminalnej i przeżywania żałoby w klasie lub szkole. Wyniki pokazały również swoistą izolację nauczycieli, pedagogów i psychologów szkolnych oraz brak profesjonalnego wsparcia w sytuacjach związanych z wyżej wymienionymi problemami występującymi w placówce oświatowej.

Wnioski. Należy podjąć odpowiednie działania, aby zarówno nauczycieli, jak i uczniów przygotować na śmierć bliskich osób (Piel. Zdr. Publ. 2013, 3, 1, 7–15).

Słowa kluczowe: tanatopedagogika, psychoonkologia, edukacja, pedagogika specjalna.

Abstract

Background. The research analysis which has been conducted, shows how the death is perceived by teacher, students and pupils.

Objectives. Qualitative and quantitative analysis brings out the way of reactions of the examined on death and education situation connected with hypothetical death of the fellow-student.

Material and Methods. In the survey conducted by a non-probability sampling choice, 1278 persons took part. Among them: 458 students of the education and teaching faculty (5 year-long master studies and bachelor studies), 282 teachers of all type of schools also lecturers of colleges and universities as well as 538 pupils. The research has been conducted within a research project dedicated to the perception of cancer and death within educational environment.

Results. Analysis of the research results brought out first and foremost the lack of professional preparation of teachers, educators and school psychologists to meet the crisis situation connected with death appearance in the class or in the school. The results showed also the isolation of teachers, educators and school psychologists when it comes to dealing with above mentioned problems which occur in school.

Conclusions. You must take appropriate steps to ensure that both learned and the students prepare for the death of loved ones (Piel. Zdr. Publ. 2013, 3, 1, 7–15).

Key words: thanatopedagogic, psychooncology, education, special education.

Analizując definicje wychowania podawane przez różnych autorów (Sośnicki, Muszyński, Łobocki, Kunowski, Konarzewski), mimo wielu ujęć owej kwestii, można zauważyć, że we wszystkich występują 3 wspólne elementy: człowiek, celowość podejmowanych działań oraz godność realizowana przede wszystkim w celach wychowawczych [1]. W tym kontekście pojęcie cierpienia i śmierci nabiera szczególnego znaczenia. Fromm pisze: „naszym moralnym problemem jest obojętność człowieka wobec siebie samego. Oznacza to, że utraciliśmy poczucie ważności i niepowtarzalności jednostki” [2]. Doświadczenie siebie, wiedza o sobie i otaczającej rzeczywistości mają więc szczególne znaczenie w tym, co nazywa się wychowaniem i edukacją. Trudno wspierać człowieka w żałobie, w doświadczaniu straty, jeśli nie ma się wiedzy o dynamice przeżywania żałoby w konkretnym wieku rozwojowym, wglądu w siebie, w swoje emocje, a przede wszystkim, jeśli nie przepracowało się swoich osobistych strat [3]. Nauczyciel, wychowawca bez takiej wiedzy boryka się nie tyle z klasą, wychowankami doświadczającymi śmierci osoby bliskiej, co z samym sobą.

Materiał i metody

W niniejszej analizie został wykorzystany projekt badawczy poświęcony percepcji choroby nowotworowej i śmierci w środowisku pedagogiczno-edukacyjnym. Badaniu przez dobór nieprobabilistyczny poddano 1278 osób, z czego

458 studentów kierunków pedagogicznych i nauczycielskich na studiach magisterskich ciągłych 5-letnich i magisterskich uzupełniających po licencji, 282 nauczycieli wszystkich typów szkół i wykładowców szkół wyższych oraz 538 uczniów.

Zastosowana metoda badawcza to sondaż diagnostyczny, a technika to ankieta. Wyniki badań oparte na analizie jakościowo-ilościowej opracowano statystycznie z użyciem testu zgodności statystycznej χ^2 . Poza statystycznymi opracowaniami wyników badań analizie jakościowej zostały poddane uzyskane za pomocą ankiety i wywiadu wypowiedzi. Oczywiście jest, że nie wszyscy ankietowani odpowiadając na pytania, udzielali uzasadnień, ale w większości ankiet uzasadnienia odpowiedzi, o które byli proszeni występowały, niekiedy były to długie, wyczerpujące i bardzo osobiste rozważania. W niniejszym artykule poddano wstępnej analizie wyłącznie pytania odnoszące się do hipotetycznych zachowań emocji w przypadku gdyby osoba ankietowana będąca nauczycielem doświadczyła śmierci ucznia, a będąca studentem lub uczniem śmierci koleżanki lub kolegi.

Wyniki

Pierwsze pytanie w tej grupie dotyczyło emocji związanych z śmiercią. Analiza uzyskanych odpowiedzi pozwoliła stworzyć 12 typów wskazań.

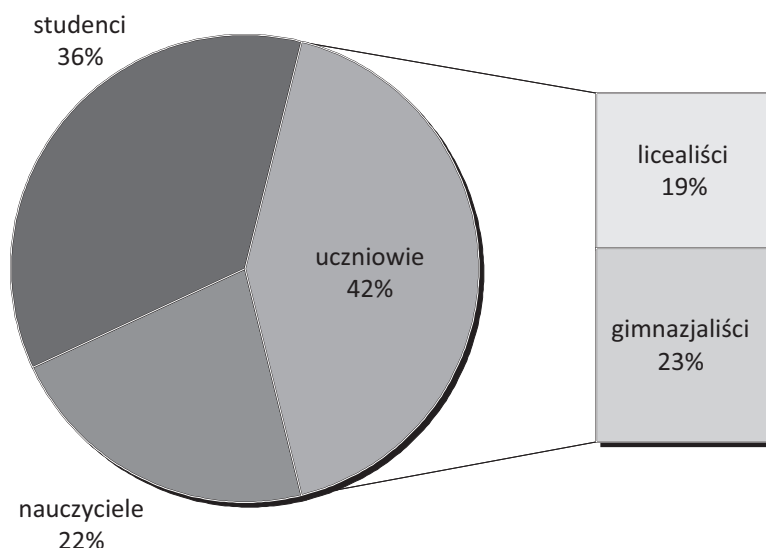
Zawarte w tabeli 1 dane pokazują, że najczęstszym typem odpowiedzi wśród badanych było wskazanie, że „nie będę wiedział/wiedziała, co zro-

Tabela 1. Rozkład wartości bezwzględnych wypowiedzi odnoszących się do lęków związanych ze śmiercią w poszczególnych grupach*

Table 1. The distribution of absolute statements relating to the fears associated with death in each group

Typy wskazań	Nauczyciele	Studenci	Uczniowie
Brak odpowiedzi	12	86	9
Niczego	9	49	107
Że to może spotkać mnie	6	317	369
Że to może spotkać moich bliskich	197	126	64
Jak da sobie radę jego rodzina	54	87	48
Swoich reakcji i emocji	103	229	12
Poczucia winy, że nie umiałam/umiałem mu pomóc	203	187	36
Że szybko o niej zapomnimy	63	87	29
Pogrzebu	12	58	7
Że przypomniałaby mi się reakcja, gdy było coś nie tak w relacjach z nią	216	137	11
Bezradność wobec śmierci i cierpienia	189	298	56
Że nie będę wiedział/wiedziała, co zrobić	245	375	298
Inne	6	7	1

* Odnośnie do pytania w ankiecie dla nauczycieli: jeśli jeden z uczniów zmarłby, to bałabym/bałbym się? Odnośnie do pytania w ankiecie dla studentów i uczniów: jeśli jeden z kolegów/koleżanek zmarłby, to bałabym/bałbym się?

Rycina 1. Rozkład wartości procentowych osób badanych

Fig. 1. The distribution of the percentage values of the surveyed people

bić” – odpowiedziało tak prawie 72% wszystkich badanych. Wśród studentów był to najczęstszy typ odpowiedzi – zaznaczyło ją 82% wszystkich badanych studentów. Ciekawym wskazaniem będącym elementem analizowanej odpowiedzi była kwestia nieumiejętności szukania pomocy. W gronie nauczycieli takich osób było 147 – 60% wszystkich badanych pedagogów, wśród studentów 169 – 45%, a wśród uczniów 108 – 36%. Analiza tych wskazań wykazuje zasadniczą różnicę między gronem nauczycieli i części studentów a uczniami. Nauczyciele (175 osób) i 47 studentów wskazując na ten problem, podkreślali, że nie wiedzieliby tak naprawdę, do kogo się zwrócić o pomoc. Nauczyciele (76 osób) zauważyli przy tym, że psychologzy i pedagodzy szkolni w takich przypadkach byłiby bezradni, co zresztą obrazują wyniki tej ankiety, gdyż wśród osób wskazujących na bezsilność było 39 pedagogów szkolnych spośród 42 biorących udział w badaniu. Dość dobrze ujmując to wypowiedź jednego z nich: „nie wiem, co bym zrobiła, studia nas do tego nie przygotowują, w ogóle na studiach nie poruszało się tego typu tematów”. Nauczycielka ze szkoły podstawowej pisała: „totalna bezsilność i samotność w takiej sytuacji, sama nie wiem, do kogo się udać, pewno do psychologa lub pedagoga, jednak zapewne i oni byłiby bezsilni”. Ten typ wskazań jest dość interesujący w konfrontacji z następnym analizowanym pytaniem, w którym respondenci mieli wskazać, kogo poprosiliby o pomoc. Wyniki pokazały, że 216 nauczycieli wskazało psychologa, ale często z zaznaczeniem, że albo nie tego, który jest w szkole, gdyż zapewne (ich zdaniem) również byłby bezsilny, albo wskazywało na psychologa z zewnątrz, ponieważ w ich placówce nie ma etatu psychologa. Taki problem zauważyło 121 badanych nauczycieli. „Myślę, że nasz psycholog również, tak jak my wszyscy, nie umiałby się tak naprawdę znaleźć w tej sytuacji”.

Inna nauczycielka pisała: „myślę, że psycholog, nie wiem tylko skąd i gdzie, może poradnia, nie wiem, bo w naszej szkole go nie ma”. Kwestia ta będzie opisana szerzej w dalszej analizie wyników badań (tabela 2). Grupa studentów wypowiadających się na ten temat podkreślała, że ani program studiów, ani praktyki nie tylko nie przygotowują ich do takiej sytuacji, ale również nie uczą, jak i gdzie szukać pomocy. „Najgorsze jest to, że nawet nie wiem, gdzie bym szukała pomocy, u psychologa szkolnego – nie zawsze jest w szkole, u pedagoga – zapewne sam by nie wiedział, co zrobić, nie wiem, gdzie zapewne są jakieś instytucje zewnątrz, które by mogły wtedy pomóc, ale ja ich nie znam” (studentka III roku studiów uzupełniających). W tym miejscu należy również zaznaczyć, że w gronie osób udzielających odpowiedzi na pytanie dotyczące organizacji, fundacji niosących opiekę nad terminalnie chorymi większość, tj. ok. 72%, nie umiała wskazać żadnej z nich. Istotne też jest, że twierdzącej odpowiedzi na pytanie: czy morfinę podaje się wyłącznie osobom w stanie terminalnym? udzieliło aż 84% nauczycieli i studentów¹. Wyniki te obrazują jednoznacznie nieznajomość problemu, czemu sami ankietowani dawali wyraz, np. przez stwierdzenia: „jestem TOTALNIE nieprzygotowana do tego zarówno merytorycznie, jak i emocjonalnie” (nauczycielka gimnazjum).

Trzeba jednak zaznaczyć, że w gronie tych osób nie było nikogo spośród 88 badanych, którzy doświadczyli śmierci ucznia lub koleżanki/kolegi w szkole. Dość istotna w tym wypadku jest wypowiedź jednej z nauczycielek: „śmierć Michała to lekcja profesjonalizmu na całe życie, trudna i bolesna, jednak teraz już wiem, jak bym postąpiła, teraz już wiem, co zrobiłam wtedy dobrze, a co źle”.

¹ Szczegółowe wyniki odnoszące się do tej części badań zostaną opublikowane w późniejszym czasie.

Studentka pedagogiki mówiła: „gdy kończę studia i mam się bronić, a od września pójdę do pracy, to gdy pomyślę o Pawle, nic mnie już nie może zaskoczyć. Jego śmierć była lekcją. PAWEŁ dziękuję Ci za to, że gdy coś takiego się stanie w mojej klasie, będę dobrą wychowawczynią, jestem Ci to winna”.

Około 54% respondentów udzieliło odpowiedzi „Że to może spotkać mnie” – był to drugi w kolejności typ wskazań udzielany przez ankietowanych. Wskazanie to dotyczyło przede wszystkim uczniów i studentów, a tylko w niewielkim stopniu odnosiło się do nauczycieli. W przypadku uczniów analizowany typ odpowiedzi był najczęściej wskazywanym w tym pytaniu zarówno w kwestii procentowej, jak i nominalnej dotyczył 67% badanej populacji uczniów. Wśród studentów natomiast, choć nominalnie była to mniejsza liczba wskazań, to w kontekście procentowym grupy była ona wyższa i dotyczyła 69% badanej populacji. Uzyskane wypowiedzi jednoznacznie pokazywały wspólny charakter w tych dwóch grupach – studenci i uczniowie mówili o lęku związanym ze śmiercią. Należy zaznaczyć, że w gronie tych osób było 60 z 62 uczniów i studentów, którzy we wcześniejszej części ankiety stwierdzili, że doświadczyli śmierci koleżanki/kolegi, czyli było to prawie 97% badanej populacji. Potwierdzeniem niech będzie informacja, że w gronie 6 nauczycieli wskazujących analizowany typ odpowiedzi wszyscy doświadczyli śmierci ucznia.

„Bezradność wobec śmierci i cierpienia” stanowi kolejny, co do liczby wskazań, typ odpowiedzi, który zaznaczyło 42% wszystkich respondentów. Najczęściej odpowiedź ta była udzielana przez nauczycieli i studentów, natomiast sporadycznie przez uczniów. W tym miejscu także należy wskazać, że w gronie nauczycieli odpowiadających w ten sposób byli wszyscy (100%), którzy wcześniej doświadczyli śmierci ucznia, a także 43 z 45 studentów (96%) oraz 17 (100%) uczniów, których udziałem była śmierć koleżanki/kolegi.

Swoistość niniejszego artykułu ogranicza zakres prowadzonych analiz, dlatego warto jeszcze zwrócić uwagę na jedno wskazanie, pomijając pozostałe w tym pytaniu. Mowa o „poczuciu winy, że nie umiałam mu pomóc”. Ten typ odpowiedzi udzieliło 72% ankietowanych nauczycieli, przy czym trzeba zaznaczyć, że w tym gronie było jedynie 9 z 26, czyli niespełna 35%, którzy faktycznie przeżyli śmierć ucznia, a tylko 2 nauczycieli z 25, którzy na pytanie o wspomnienia związane ze śmiercią ucznia odpowiedzieli, że całą sytuację potraktowali jako wyzwanie [7]. Jak widać, zdecydowana większość nauczycieli traktujących przeżytą śmierć ucznia jako wyzwanie nie wskazywała na poczucie winy (23 osoby). Istotne też jest

w tym przypadku, że badani nauczyciele w ankiecie o znajomości choroby nowotworowej w większości wykazali się dużą wiedzą. Na pytanie dotyczące śmiertelności dzieci z chorobą nowotworową 18 osób wskazało przedział 5–8%. Na pytanie o najczęściej występujący nowotwór u dzieci 19 badanych wskazało na białaczkę limfoblastyczną, a tyle samo zadeklarowało, że wie, co oznacza skrót ALL. Na pytanie o morfinę, jako środek przeciwbólowy 19 z nich wskazało, że nie jest lekiem podawanym wyłącznie w stanach terminalnych². Nadmienić trzeba również, że w gronie nauczycieli, którzy doświadczyli śmierci i wskazali na poczucie winy, 9 osób nie umiało prawidłowo odpowiedzieć na pytania sprawdzające wiedzę z zakresu chorób nowotworowych. W tym przypadku 6 osób to nauczyciele, których uczniowie zginęli w wypadkach, 1 osoba doświadczyła śmierci samobójczej ucznia i 1 śmierci z powodu innej choroby. Taki rozkład wskazań może sugerować, że choroba nowotworowa ucznia, czas leczenia, a potem faza terminalna niejako przygotowują nauczycieli i wychowawców do momentu śmierci podopiecznego, stwarzając im możliwość podejmowania działań wychowawczych zarówno w stosunku do samego chorego, jak i klasy. Konkluzje zawarte w ankietach tych nauczycieli pokazywały, że sytuacja zmusiła ich do działania, co najlepiej odda fragment wypowiedzi jednej z wychowawczyń klasy II gimnazjalnej: „choroba Michała, a potem pobyt w domu, gdy umierał zmobilizował mnie do działania, zaczęłam szukać wiedzy na ten temat, wiedziałam, że coś muszę zrobić, jako wychowawczyni. Z wiedzą nie było problemu, ale ze wsparciem już tak”. Wypowiedź ta dobrze ilustruje problem odsłaniając zarazem inny – kompetentne wsparcie psychopedagogiczne nie tylko uczniów, ale i samych nauczycieli.

Następnie wstępnej analizie poddano kolejne pytania (tabela 2) odnoszące się do pomocy w sytuacjach wcześniej opisywanych. Analiza odpowiedzi na pytanie: do kogo byś się zwrócił/ła o pomoc, pozwoliła stworzyć 9 typów wskazań (poza brakiem odpowiedzi i wskazaniem osób, grup niedających się nigdzie zakwalifikować).

Najczęstszym typem wskazania – 56% była odpowiedź, że o pomoc poproszona zostałaby osoba, „która coś podobnego już kiedyś przeżyła”. Procentowo w danych grupach najczęściej tego wskazania udzielali nauczyciele – 76%, następnie studenci – 64%, najrzadziej uczniowie – 38%. Wskazania wśród studentów i uczniów w większości przypadków sprowadzały się do kwestii pomocy samym respondentom w poradzeniu sobie z emocjami. W przypadku nauczycieli spośród 213

² Wyniki analizy tych pytań będą zamieszczone w kolejnym numerze czasopisma.

Tabela 2. Rozkład wartości bezwzględnych wypowiedzi odnoszących się do zwrócenia się o pomoc w związku ze śmiercią w poszczególnych grupach*

Table 2. The distribution of absolute statements relating to the call for assistance in connection with the death in each group

Typ wskazań	Nauczyciele	Studenci	Uczniowie
Brak odpowiedzi	39	107	96
Kolegów	27	74	67
Opiekunów/ wychowawcę	0	60	268
Rodzinę	17	59	167
Psychologa	216	58	64
Pedagoga	42	0	17
Lekarza	8	15	21
Przyjaciół	96	179	307
Księdza	41	76	67
Kogoś, kto coś podobnego przeżył	213	297	207
Inne	3	4	2

* Odnośnie do pytania w ankiecie dla nauczycieli: w przypadku gdyby zmarł jeden z uczniów, to prosiłabym/ /prosiłbym o pomoc? Odnośnie do pytania w ankiecie dla studentów i uczniów: w przypadku gdyby zmarł jeden z uczniów, to prosiłabym/prosiłbym o pomoc?

aż 179 (ok. 84%) podkreślało, że oczekiwałoby pomocy również w kwestii wychowawczej związanej z klasą, grupą uczniów. Charakterystyczną odpowiedzią było zdanie: „myślę, że koleżanka (kolega), która już coś takiego przeżyła, gdyż ona wiedziałaby, jak pomóc uczniom w tej sytuacji” (nauczycielka gimnazjum). Jeden z nauczycieli zaproponował natomiast ciekawą inicjatywę: „myślę, że w takich przypadkach przydałoby się jakieś forum internetowe” (nauczyciel gimnazjum). Należy podkreślić, że rezultatem realizowanego w latach 2008–2010 projektu Fundacji Hospicyjnej jest istnienie na stronie fundacji forum, w którym nauczyciele, praktycy i psychologowie wymieniają się wiedzą i doświadczeniem w tych kwestiach³. Tabela 2 pokazuje wartości bezwzględne typów wskazań oraz grupy zawodowe lub osoby, które byłyby proszone o pomoc. Założony zakres analiz nie pozwala na szczegółowe koncyptowanie, należy jednak zwrócić uwagę na kilka kwestii. Pierwsza dotyczy wskazania wychowawcy jako osoby, do której prawie połowa badanych uczniów zwróciłaby się o pomoc.

Należy się jednak zastanowić, czy liczba ta to dużo, czy mało. Wydaje się jednak, że w czasie, w którym obserwuje się upadek autorytetu szkoły i samych nauczycieli [4–5], liczba uczniów zwracających się o pomoc do swoich nauczycieli, wychowawców jest duża, zwłaszcza w porównaniu z pozostałymi grupami zawodowymi wskazanymi przez młodzież. Dobrze zilustruje to wypowiedź uczennicy liceum: „chyba jednak do wychowawczynie, myślę że jednak ona umiałaby nam najbardziej pomóc”. W wielu tego typu wypowiedziach była podkreślana fraza „chyba jednak do”. Wydaje się zatem, że mimo ogólnych badań, często negatywnie oceniających pracę nauczycieli i wychowawców, uczniowie w trudnych sytuacjach zawierzyliby im się, prosząc o pomoc. Sytuację taką trzeba traktować nie tyle jako pozytywną, ale aprioryczną, wskazującą na zadanie dla grona pedagogicznego, żeby w trudnych sytuacjach nie zawieść, co we wcześniej opisywanych badaniach, w których uczniowie doświadczający śmierci koleżanki, kolegi wskazywali, że nauczyciele, wychowawcy często zdali ten egzamin zaufania [7]. Kwestia druga to niewielka liczba wskazań w gronie uczniów na pedagogów szkolnych i psychologów. W przypadku pedagogów niespełna 3% uczniów wskazało, że zwróciliby się do nich o pomoc. Wskazanie to może budzić niepokój, tym bardziej że ściśle określone przepisami zadania pedagogów szkolnych wskazują, że powinien on rozpoznawać indywidualne potrzeby uczniów oraz organizować i udzielać pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniom, rodzicom i nauczycielom [6]. Wypowiedź jednego z uczniów gimnazjum chyba dość jasno ujmuje ową kwestię: „na pewno bym nie poszedł do pedagoga szkolnego, bo on tylko gada i gada i nic tak naprawdę nie robi”. W przypadku psychologów niespełna 12% uczniów wskazało ich, jako osoby, które poprosiliby o pomoc. Jednym z powodów tak małej liczby wskazań może być niewiedza, gdzie szukać pomocy psychologicznej: „zapewne do psychologa, ale nie wiem, jakiego i jak szukać, może w jakiś gabinetach?” (uczennica gimnazjum). Ostatnią kwestią poruszaną w kontekście analizy powyższego typu odpowiedzi jest stosunkowo niewielka liczba wskazań na księży we wszystkich badanych grupach: 15% nauczycieli, 17% studentów, 12% uczniów. Większość osób wskazujących na kapłanów zaznaczała, że darzą ich szacunkiem i zaufaniem. W tym kontekście rodzi się pytanie, na które nawet w szczegółowej analizie referowanych badań nie ma zadowalającej odpowiedzi, mianowicie, czy procenty wskazujące na kapłana jako osobę, do której nauczyciele, studenci i uczniowie zwróciliby się o pomoc to dużo, czy mało?

Kolejne pytanie, które zostanie poddane ogólnej analizie dotyczy braku potrzeby pomocy (tabela 3).

³ <http://szkolenia.hospicja.pl/>, lub <http://forum.hospicja.pl/>

Tabela 3. Rozkład wartości bezwzględnych wypowiedzi odnoszących się do braku potrzeby zwrócenia się o pomoc w związku ze śmiercią w poszczególnych grupach*

Table 3. The distribution of absolute statements relating to the lack of need to request assistance in connection with the death in each group

Typ wskazań	Nauczyciele	Studenci	Uczniowie
Sama/sam musiałabym/musiałbym się z tym uporać	16	14	67
Nie lubię, gdy ktoś się miesza do moich emocji	21	47	81
Staram się nie zaprzyjaźniać z ludźmi	17	38	12
Bo śmierć jest czymś naturalnym	19	89	17
Jestem do tego dobrze przygotowana/przygotowany po (na) studiach	7	67	0
Inne	0	2	4

* Odnośnie do pytania w ankiecie dla nauczycieli: w przypadku gdyby zmarł uczeń, nie potrzebowałabym/potrzebowałbym pomocy, ponieważ... . Odnośnie do pytania w ankiecie dla studentów i uczniów: w przypadku gdyby zmarł kolega/koleżanka nie potrzebowałabym/potrzebowałbym pomocy, ponieważ...

Tabela 3 przedstawia 5 typów wskazań wyszczególnionych na bazie zebranego materiału analitycznego. Pierwsze 3 wskazania odnoszą się do emocji respondentów. Wydaje się, że niezwykle ciekawe jest jedno z nich: „studia dobrze mnie do takiej sytuacji przygotowały”. Odpowiedziało tak 7 nauczycieli i 67 studentów. Wśród studentów uzasadniających to wskazanie 61 osób, co stanowi 91% badanej grupy, uznało, że takie przygotowanie zawdzięcza zajęciom z pedagogiki specjalnej, 4 nauczycieli – psychologii klinicznej, 2 – pedagogice specjalnej, 1 – zajęciom fakultatywnym.

Przedostatnie pytanie poddane analizie dotyczyło działań opiekuńczych podejmowanych wobec grupy (tabela 4).

Analiza ilościowa wskazała, że najczęstszym typem odpowiedzi odnoszących się do motywów konieczności objęcia opieką grupy uczniów, studentów po śmierci koleżanki, kolegi była kwestia „zadbania o stan psychiczny grupy”. Ten typ odpowiedzi był udziałem 70% respondentów, w tym 71% nauczycieli, ok. 67% studentów i prawie 72% uczniów. Wśród nauczycieli innym ważnym wskazaniem w tym pytaniu (70%) była kwestia przygo-

Tabela 4. Rozkład wartości bezwzględnych wypowiedzi odnoszących się do objęcia uczniów/studentów specjalną pomocą w związku ze śmiercią w poszczególnych grupach*

Table 4. The distribution of absolute statements relating to the acquisition of the pupils/students with a special connection with the death in each group

Typ wskazań	Nauczyciele	Studenci	Uczniowie
Żeby przygotować innych, gdy taka sytuacja się powtórzy	198	49	31
Żeby pomagali nam w tej sytuacji	47	4	197
Podać wiedzę o takich sytuacjach	98	241	311
Zadbać o stan psychiczny w grupie	201	308	387
Żeby mogli zrozumieć, co się stało	187	271	317
Żeby nie stracili wiary	24	43	127
Trzeba o tym rozmawiać	145	314	214
Dzięki temu grupa może się zintegrować	137	287	157
Żeby pomóc bliskim tej osoby	65	241	98
Żeby mogli się wygadać	121	311	187
Bo łatwiej w grupie to przeżyć	78	197	297
Brak uzasadnienia	47	36	83

* Odnośnie do pytania w ankiecie dla nauczycieli: czy uważasz, że grupę w sytuacji śmierci ucznia trzeba objąć szczególną troską (tak – ponieważ)? Odnośnie do pytania w ankiecie dla studentów i uczniów: czy uważasz, że grupę w sytuacji śmierci koleżanki/kolegi trzeba objąć szczególną troską (tak – ponieważ)?

towania innych, „gdy taka sytuacja się powtórzy”. W tym przypadku nauczyciele w swoich wypowiedziach wskazywali na swoistą edukację i przygotowanie podopiecznych do sytuacji związanych z przeżywaniem śmierci i żałoby. Najlepszym uzupełnieniem będą tutaj słowa jednej z nauczycielek szkoły podstawowej: „byłaby to trudna lekcja, ale jako wychowawca musiałabym nie tylko im pomóc w tej konkretnej sytuacji, ale niejako przygotować, że śmierć jest wpisana w życie”. Inna z nauczycielek, odpowiadając na to pytanie, pisała: „z jednej strony ta konkretna sytuacja, ale z drugiej, może nawet byłoby to ważniejsze, iść pod prąd i burzyć obraz jedynej wartości, czyli sukcesu w życiu i pokazać, że cierpienie i śmierć jest nam przypisane, nie burzyć w ten sposób ich radości, ale uczyć nieinfantylnego spojrzenia, na życie”. Nauczycielka w gimnazjum ujęła tę kwestię niezwykle prosto: „całą tę sytuację można by wtedy nazwać: witajcie w dorosłym życiu”. Wypowiedzi nauczycieli tworzące analizowany typ wskazań pokazują jednoznacznie ich troskę o wychowawczy aspekt całej sytuacji. Istotą takiego myślenia jest nie tylko zażegnanie obecnych trudności, ale żeby ta trudna lekcja przygotowała młodzież do przeżywania życia. Takie rozumienie stanowi kwintesencję terapii pedagogicznej, w której każde działanie powinno mieć charakter wychowujący. Uzupełnieniem powyższego typu odpowiedzi jest niejako następne wskazanie udzielane najczęściej przez nauczycieli (66%): „żeby mogli zrozumieć, co się stało”. W gronie tych nauczycieli aż 165 osób, czyli 82% udzieliło wcześniej analizowanego wskazania. W gronie studentów najczęstszym (69%) typem wskazania była kwestia konieczności „wygadania się”, uczniowie natomiast najczęściej (72%) wskazywali na troskę o stan emocjonalny grupy.

Ostatnie w tym artykule pytanie poddane analizie odnosiło się do argumentów przemawiających za brakiem konieczności obejmowania grupy specjalną opieką po stracie koleżanki, kolegi (tabela 5).

Najczęstszym typem wskazania było stwierdzenie, że: „nie grupa potrzebuje pomocy, ale poszczególne osoby” w tej grupie. Drugim typem wskazań była kwestia obcości grupy względem siebie „tak naprawdę są sobie obcy”. Wśród osób udzielających odpowiedzi, że grupa jako taka nie potrzebuje specjalnej pomocy przeważały osoby, które uważały również, że same w takiej sytuacji nie chcą i nie oczekują pomocy innych.

Wnioski

Przeprowadzona analiza wyników badań pokazuje, że środowisko nauczycieli i wykładowców w większości przypadków nie umie sobie radzić z problemem zetknięcia się ze śmiercią na polu działalności zawodowej. Wydaje się, że uzyskane wyniki pokazują 3 aspekty sprawy – pierwszy odnoszący się do relacji, drugi do kompetencji, a trzeci do własnych przeżyć. Problem pierwszy odnoszący się do relacji pokazuje problemy wielostronnej relacji między nauczycielami a wychowankami, uczniami, wykładowcami a studentami i na odwrót, jak również relacji nauczyciel–nauczyciel, uczeń–uczeń, student–student. Wskazania tych kwestii ukazują, że w sytuacjach trudnych związanych z doświadczaniem śmierci relacje interpersonalne często nie wspierają grup w doświadczaniu traumy i mogą mieć nawet charakter ją pogłębiający. Aspekt drugi odnoszący się do kompetencji, wydaje się najistotniejszy z prezentowanych badań. Odpowiedzi uzy-

Tabela 5. Rozkład wartości bezwzględnych wypowiedzi odnoszących się do nieobjęcia uczniów/studentów specjalną pomocą w związku ze śmiercią w poszczególnych grupach*

Table 5. The distribution of absolute statements relating to opt out of pupils/students with a special connection with the death in each group

Typ wskazań	Nauczyciele	Studenci	Uczniowie
Bo troską trzeba otoczyć bliskich	3	17	18
Bo tak naprawdę są sobie obcy	12	61	54
Bo śmierć jest czymś naturalnym	9	47	49
Bo i tak każdy przeżywa to indywidualnie	2	30	28
Grupę nie, poszczególne osoby tak	27	70	59
Wzajemne wsparcie uczniów/studentów starczyłoby	4	58	34
Bo są to płytkie emocje	28	39	9
Brak uzasadnienia	0	3	14

* Odnośnie do pytania w ankiecie dla nauczycieli: czy uważasz, że grupę w sytuacji śmierci ucznia nie trzeba objąć szczególną troską (nie – ponieważ)? Odnośnie do pytania w ankiecie dla studentów i uczniów: czy uważasz, że grupę w sytuacji śmierci koleżanki/kolegi nie trzeba objąć szczególną troską (nie – ponieważ)?

skane od pedagogów, nauczycieli i wykładowców pokazują, że spora część respondentów nie wie, jak profesjonalnie pomóc podopiecznym. Większość wskazuje w sposób pośredni bądź bezpośredni na intuicję, a nie na wyniesione ze studiów lub kursów doszkalających umiejętności. W tym miejscu najlepszym odniesieniem niech będą słowa jednej z nauczycielek: „Nie wiedziałabym, jak mam sobie z tym poradzić, jako profesjonalistka, nikt nas do takich sytuacji nie przygotował, w czasie toku studiów magisterskich, jak również podyplomowych w ogóle nie mówiono o tym, nawet, że taka sytuacja może zaistnieć, choć przecież na zdrowy rozum, jak się pracuje wiele lat w szkole, to raczej na pewno. Właśnie zdrowy rozsądek to jedyna rzecz, która nam nauczycielom może przyjść z pomocą”. Dość znamienne i niepokojące jest jednak to, że sami nauczyciele wątpią w kompetencje z tego zakresu pedagogów i psychologów szkolnych, podobnie zresztą jak uczniowie. Niemniej jednak budujące jest obdarzanie dużym zaufaniem przez uczniów wychowawców. Ostatnim elementem są przeżycia. Wydaje się, że wyniki badań pokazują pewien rodzaj dychotomii emocji w gronie nauczycieli. Jeden biegun to nauczyciele wskazujący, że wcześniej przeżyta trauma śmierci ucznia pozwala im lepiej pod względem profesjonalnym otoczyć opieką wychowanków w przyszłości. Druga strona to grupa nauczycieli odnoszących sytuację śmierci ucznia do własnych obaw i lęków o rodzinę, swoich bliskich. W tym miejscu wyniki pokazują również inną kwestię – wydaje się, że młodzież wcześniej doświadczająca śmierci koleżanki lub kolegi nie do końca została otoczona profesjonalną opieką terapeutyczną, co wyraźnie było widać przy okazji omawiania wyników tabeli 1.

Podsumowując, we wszystkich wskazanych 3 płaszczyznach widać problem braku profesjonalnego wsparcia dla nauczycieli i wykładowców.

Wsparcie to, jak sami wskazują⁴, polegałoby na poszerzeniu ich wiedzy odnośnie do chorób nowotworowych, organizacji, warsztatów psychoterapeutycznych uczących w sposób praktyczny radzenia sobie z problemem śmierci i umierania wśród uczniów, a w sytuacjach realnej śmierci ucznia udzieleniu pomocy przez profesjonalny zespół psychoterapeutów. Wydaje się więc, że środowisko hospicyjne z całym swoim potencjałem logistycznym i kadrowym powinno zwrócić się ku temu zadaniu w taki sposób, żeby każdy nauczyciel, wychowawca, wykładowca wiedział, że w hospicjum może znaleźć pomoc dla siebie oraz swoich podopiecznych. Ważne wydaje się również podjęcie działań wprowadzających treści tanatopedagogiczne do programów studiów nauczycielskich i pedagogicznych. Wydaje się, że rozwiązania tego typu problemów nie należy szukać w zmianach systemowych, lecz w inicjatywie zarówno środowisk szkolnych, uniwersyteckich, jak i hospicyjnych. Propozycja ze strony środowiska hospicyjnego, płynąca do regionalnych instytucji nadzorujących pracę szkół (np. Kuratoria Oświaty) lub bezpośrednio do dyrekcji szkół i placówek oświatowych, grona pedagogicznego zmierzająca do zaprezentowania wielu spotkań w ramach obowiązkowych dla nauczycieli szkoleń prezentujących sposoby radzenia sobie z sytuacjami trudnymi związanymi ze śmiercią, warsztaty, prelekcje mogłyby być dobrym zaczynem współpracy, ale co najważniejsze elementem nieformalnej, a wydaje się skutecznej kampanii wspierającej trudną pracę nauczycieli oraz samą ideę hospicyjną. Podobnie propozycja hospicjów skierowana do środowiska akademickiego, gdzie przygotowanie profesjonalnych zajęć z zakresu tanatopedagogiki i tanatopsychologii oraz opieki hospicyjnej mogłaby na kierunkach nauczycielskich, pedagogiki, psychologii i pracy socjalnej lepiej przygotować absolwentów do zawodu.

⁴ Szczegółowe wyniki odnoszące się do tej części badań zostaną opublikowane w późniejszym czasie.

Piśmiennictwo

- [1] **Binnebesel J.:** Ku tanatopedagogice – krok drugi. [W:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość*. Tom III. Red.: Żółkowska T. Szczecin 2008.
- [2] **Fromm E.:** *Niech się stanie człowiek*, Warszawa 2005, s. 185.
- [3] **Binnebesel J.:** Relacyjne aspekty terapii dzieci terminalnie chorych. [W:] *Edukacja jako proces socjalizacji osób niepełnosprawnych*. Red.: Klink A. Kraków 2009.
- [4] **Dudzikowa M.:** Autorytet nauczyciela i edukacja. Trzy opcje. [W:] *Edukacyjne drogi i bezdroża*. Red.: Kwiecińska R., Kowala S. Kraków 2002.
- [5] **Snieżyński M.:** *Nauczyciele w oczach uczniów*. Warszawa 1990.
- [6] Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 stycznia 2003 r.
- [7] **Binnebesel J.:** The experience of living through a death in a school and an academic environment. *Adv. Palliat. Med.* 2012, 11, 1, 1–8.

Adres do korespondencji:

Józef Binnebesel
Wydział Nauk Pedagogicznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Gagarina 9
87-100 Toruń
tel.: 664 058 051
e-mail: j.binnebesel@hospicja.pl

Konflikt interesów: nie występuje

Praca wpłynęła do Redakcji: 15.12.2012 r.

Po recenzji: 4.03.2013 r.

Zaakceptowano do druku: 12.03.2013 r.

Received: 15.12.2012

Revised: 4.03.2013

Accepted: 12.03.2013